

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERGİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 77 Nisan 2021 & Volume: 14 Issue: 77 April 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MU'TEZİLE'DE İNSANIN 'HÂLIK' OLARAK İSİMLENDİRİLİŐİ NAMING OF HUMAN AS 'CREATING' IN MU'TAZILE

Halil ÖZTÜRK*

Öz

Kelâm ilmi'nin kurucusu olan Mu'tezile, İslâm düşüncesinde özgürlükçü yaklaşımıyla ortaya çıkan bir mezheptir. Vâsıl b. Atâ ile hicri II. asırdan itibaren başlayan serüvende özellikle cebriyeci fatalist anlayışla sıkı bir mücadele içerisine girmiştir. İnsana hiçbir özgürce hareket alanı takdir etmeyip her şeyi Allah'ın irade, kudret ve fiiline bağlayan bu anlayış, insanın sorumluluklarından kaçmasını, imtihan gerçeğini, cennet ve cehennem varlığını boşa çıkarmıştır. Ayrıca Allah'ın zulümle, kötülüklerle vasıflanmasına sebebiyet vermiştir. Mu'tezile bu çıkmazlardan kurtulmanın yolu olarak insanın fiillerinin yapıcısının kendisi olduğu üzerinde durmayı temel ilkelerinden birisi olarak kabul etmiş ve kendilerini 'ehlü't-tevhîd ve'l-adl' olarak isimlendirmiştir. İnsanın eylemlerinin meydana getiricisi olduğunu ifade etmek için fâil, mücid, muhdîs gibi kavramları kullanmıştır. İlk dönemlerde hâlık kavramını insan için kullanmaktan çekinmişler, ümmetin selef ulemasının 'lâ hâlık illallâh/Allah'tan başka yaratıcı yoktur' düşüncesinde icmâ etmeleri sebebiyle onlar da bu ittifaka katılmışlardır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin ilk kez dile getirdiği gibi Ebü Ali el-Cübbâi ile birlikte Basra Mu'tezilesi tarafından hâlık, insan için kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Ebü Ali, kadim olsun muhdîs olsun, fiilini iradeli ve tasarlayarak meydana getiren herkesin bu kavramla nitelenebileceğini ilk defa ortaya atmıştır. İnsanın da hakiki olarak hâlık olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Ebü Abdullâh el-Basrî sadece insanın hakiki, Allah'ın ise mecâzî olarak hâlık olarak isimlendirilebileceğini iddia etmiştir. Ebü Ali ile birlikte Mu'tezile'de insanın eylemlerinde özgür olduğunu ifade etmek için yeni bir terminoloji ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Ebü Ali el-Cübbâi, İnsan, Hâlık.

Abstract

Mu'tazile, the founder of the science of Kalam, is a sect that emerged with a libertarian approach in Islamic thought. Vasil b. Ata and Hiri II. In the adventure that started since the century, it has entered into a hard struggle, especially with the fatalist approach of force. This understanding, which does not appreciate any freely action space for human beings, and connects everything to the will, power and deeds of Allah, has voided the avoidance of human responsibilities, the fact of testing, the existence of heaven and hell. In addition, it caused God to be characterized by cruelty and bad deeds. As a way to get rid of these dilemmas, she accepted as one of her basic principles to emphasize that she is the maker of human acts and named themselves as 'ehlü't-tawhid ve'l-adl'. He used concepts such as agency, mücid, and muhdîs to express that he is the maker of human actions. In the early periods, they hesitated to use the concept of hajj for human beings, and they joined this alliance because the ummah's predecessor scholars thought that there is no creator but God. Abu'l-Hasan al-Ash'ari expressed it for the first time, the Basra Mu'tazile's together with Abu Ali al-Jubbâi became a concept used for humanity. Abu Ali suggested for the first time that anyone who forms his verb with willpower and design, whether he is a woman or a muhdîs, can be described with this concept. He stated that human beings are also real. Later, Abu Abd Allâh al-Basri claimed that only human beings can be named as real and God can be named as metaphorical. With Abu Ali, a new terminology has emerged in Mu'tazile to express that human beings are free in their actions.

Keywords: Kalâm, Mu'tazile, Abû Ali al-Jubbâi, Human, Creating.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ORCID:0000-0001-8356-6357, e-mail: halil.ozturk@yobu.edu.tr

Giriş

İnsanın eylemlerini yaparken hür iradesi ve tercihiyle yapıp yapmadığı hususu sadece İslâm düşünce tarihiyle değil, insanlık tarihiyle irtibatlı bir konudur. İnsanoğlu var olduğu günden bugüne kadar bu mesele ile ilgilenmiş, anlayış, düşünce, kültür ve inanç yapısına göre bir takım çözümler ortaya koymuştur. İnsanın var olduğu günden itibaren bu meselenin varlığını bize Kur'ân haber vermektedir. Allah'ın meleklerle Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmesi neticesinde meleklerin bu emre itaat ettikleri, İblis'in ise Hz. Âdem'in çamurdan, kendisinin ise ateşten yaratılmasını gerekçe göstererek emre isyan etme sorumluluğunu kendi üzerinden atıp Allah'a yüklemesi, cebrî düşüncenin ilk temellerinin atıldığını göstermektedir. İblis bu hususta şöyle demektedir: " (İblis) dedi ki: Öyleyse beni saptırmana karşılık, and olsun ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üzerine oturacağım" (el-A'râf 7/16).

Hz. Peygamber'in gönderildiği Mekke toplumunda, çöl hayatının da insana verdiği düşünce ile her şeyin zamanın/dehr'in kontrolünde olduğu, insan ne yaparsa yapsın dehr'in kaskacından kurtulamadığı anlayışı hâkimdir. Zamanın insanın yaşamındaki olayları belirlemesi şeklindeki inanç, bunların önceden belirlendiği inancı ile bağlantılı olarak teşekkül etmektedir. Bu durumda dehr'e verilen anlam kader anlayışı olarak ortaya çıkmaktadır. Dehr, cahiliye insanının başarı veya başarısızlığını belirleyen yegâne unsur haline gelmektedir. Böylece dehr, hedefini şaşırmayan okları insana atmaktadır (el-Câsiye 45/24; Watt, 2017, 112).

Hz. Peygamber'in davetine icabet eden Müslümanlar da zaman zaman bu hususlarda tartışmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır. Çünkü hem içinde yaşadıkları toplumun kültüründe hem de inandıkları dinin kitabında insanın eylemleriyle ilgili bir takım bilgiler yer almaktadır. Zahiri/literal bakış açısıyla bakıldığında Kur'ân'ın bir kısım ayetleri cebrî anlayışı ortaya koyarken, bunun tam zıddı olarak bazıları da tamamen özgür bir insan modelini sunmaktadır. Bu iki bakış açısının tam orta noktasını ifade eden ne tamamen cebrî nede özgür olup, Allah ile insanın etkin olduğu bir eylem anlayışı da vurgulanmaktadır (el-Bakara 2/157, 215, 272, 281; Âl-i İmrân 3/165-166; en-Nisâ 4/111; el-En'âm 6/37, 39; er-Ra'd 13/33; el-İsrâ 17/15; eş-Şûrâ 42/13). Ayrıca insan, insan olması hasebiyle akl-ı selim ve sağlam duyular ile kendisinin var olduğunu bilmekte, bunun bilincine varmak için herhangi bir rehber ve yol gösterici bir mürşide de ihtiyaç duymamaktadır. Aynı şekilde ihtiyari fiillerini idrak etmekte, sonuçlarını aklıyla tartmakta, iradesiyle güç yetirmekte ve kendisinde var olan kudretle meydana getirmektedir. Bu tür şeylerin varlığını kabul etmemek insanın kendi varlığını inkâr etmesi anlamına gelmektedir (Abduh, 2001, 119).

Hz. Peygamber sahabenin bu husustaki sorularını vahyin doğrultusunda çözüme kavuşturmuş, bu meselenin daha sonraki dönemlerde olduğu gibi derin ihtilaflar ortaya çıkarmasına engel olmuştur (Buhârî, "Cenâiz", 83; Müslim, "Kader", 6-7; Tirmizî, "Kader", 1). Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekir ve Ömer dönemleri nisbeten sakin geçmekle birlikte özellikle Hz. Osman döneminde başlayıp Hz. Ali döneminde sahabe arasında imamet seçiminden kaynaklı ortaya çıkan Cemel ve Siffin savaşlarında ki ölümlerin sorgulanmaya başlamasıyla birlikte büyük günahın insanı dinden çıkarıp çıkarmadığı, imanın tanımı ve kapsamının ne olduğu, ezeli bir yazgının niteliği gibi hususlarda tartışmalar gündemi meşgul eder hale gelmiştir. Hâricîler tarafından ilk defa imanın tanımı, kapsamı ve büyük günahın kişiyi dinden çıkarıp çıkarmadığıyla ilgili fikirler ortaya atılmış, bunun devamında Cebriyye, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet gibi gruplar tarafından farklı görüşler ortaya konulmuştur (İsferâyînî, 1983, 94; İbnü'l-Hümâm, 1979, 133).

İslâm'ın inanç esaslarını ele alan ve savunmasını yapan kelim ilminde insanın fiillerini yaparken özgür olup olmadığı hususunda tarihi süreç dikkate alındığında genel olarak üç anlayışın ortaya çıktığını görmek mümkündür. Birincisi, insanın hiçbir özgürlüğü olmadığı, ne yaparsa ezeli belirlemeye göre yaptığını kabul eden Cebriyyeci anlayıştır. Bu anlayışa göre 'insan yaptı' denmesi mecâzîdir. 'Su aktı, güneş doğdu, rüzgâr esti, yağmur yağdı' örneklerinde su, güneş rüzgâr ve yağmurun bir etkisi olmadığı gibi insanın da fiillerinde hiçbir etkisi yoktur. Dil açısından bu eylemler suya, güneşe, rüzgâra, yağmura nispet edilse de bunları yapan, değişmez bir şekilde meydana gelmesini belirleyen asıl fail/etken Allah'tır. Diğer nesnelere ve insan sadece bu olaylara sahne olmaktadır. Bu işlevin ötesinde insanın herhangi bir etkinliği bulunmamaktadır. İnsana fiil nispet edilmesi mümkün olmadığı gibi, fail olarak nitelendirilmesi de

mümkün değildir (Bağdâdî, ts., 211; Neseфі, 2005, 97). Cebriyye'nin bu anlayışı insanın imtihan edilmesini, sevap veya ceza görmesini ve cennet ve cehennem varlığını anlamsız kılmaktadır.

İkincisi, mutlak cebir anlayışının karşısında insanın eylemlerinde hür olduğu, kendi özgür iradesi ve kudretiyle meydana getirdiği, Allah'ın kulun fiillerine hiçbir şekilde müdahale etmediğini ve onları yaratmadığını savunan Mu'tezile'nin mutlak tefvizci anlayışı yer almaktadır. Ancak Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Salih Kubbe (ö. 246/860) ve Ebü Ya'küb eş-Şahhâm (ö. 270/883), Allah'ın kulların güç yetirdiği şeye gücünün yettiğini, bir makdûra iki kâdirin yani Allah ve kulun kudretinin taalluk ettiğini söyleyerek genel mu'tezilî anlayıştan ayrılmaktadır. Onlara göre, Allah kulun fiillerinin yaratılmasında kudret ile, insan ise kesbetmeye güç yetirmekle yani kâdir olmakla vasıflanır. Her üç alim bu görüşleriyle genel anlayıştan ayrılır (Eş'arî, 2019, 758-759; Kâdî Abdülcebbâr, ts., VIII, 3-4; Bağdâdî, ts., 157; Şehristânî, 2008, 62). Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ise tamamen cebri bir anlayışa sahiptir. Abbasi halifelerinden Me'mûn (ö. 218/833) Sümâme'ye kulların fiilleri hakkında sorduğunda şöyle cevap vermiştir: Kulların fiilleri şu üç durumun dışına çıkamaz. Birincisi, fiillerin faili Allah olup insanın hiçbir fiili bulunmaz. Bu durumda ne övgü, ne yergi, ne mükâfat ne de cezayı hak eder. İkinci durumda, fiilleri Allah ve insan birlikte yapar. Bu durumda övgü de yergi de her ikisi için geçerlidir. Üçüncüsünde ise, fiiller sadece insana aittir. Buna göre insan, mükâfat, ceza, övgü ve yergiyi kendi fiiliyle hak eder. Sümâme Me'mûna: Kıyamet günü Allah'ın huzurunda iken, Allah'ın bana karşı günah işlemenin sebebi nedir, diye sorsa ne cevap verirsin? diye sorduğunda Me'mûn: "Cebir görüşüyle cevap veririm. Ey Rabbim! Sen beni kâfir olarak yarattın. Gücümün yetmeyeceği şey üzere beni öldürdün. Benim ile bana emrettiğin şey arasına girdin, hükmünü kesinleştirdiğin şeyden beni nehyettin ve beni bunlara zorladın" derim. Me'mûn Sümâme'ye doğru olan da bu değil mi? deyince Sümâme evet dedi (İbnü'l-Murtazâ, 1961, 62-63; İbnü'l-Murtazâ, 2018, 72).

Mu'tezile'ye göre, insanın imtihan edilmesinin, yaptıklarının karşılığında ödül veya ceza görebilmesinin ve insanın fiillerinde iyilikler olduğu gibi kötülüklerde bulunması sebebiyle bütün bunları yapanın insan olması gerekmektedir (Kâdî Abdülcebbâr, 2000, II, 64; Kâdî Abdülcebbâr, 1988, 238; Bağdâdî, ts., 211; Neseфі, 2005, 75-76).

Üçüncüsü ise, Cebriyye'nin mutlak cebir anlayışı ile Mu'tezile'nin mutlak tefviz anlayışı arasında olan Ehl-i sünnet'ten Eş'arî ve Mâtürîdîlerin görüşleridir. Fiillerde, Allah'ın yaratma, kulların ise kesbetme yönüyle 'bir makdûra iki kâdirin kudretinin etki edebileceğini' kabul etmek suretiyle ne Cebriyye'nin yaptığı gibi insanı etkisizleştirmekte, ne de Mu'tezile'nin kabul ettiği gibi Allah'ı devre dışı bırakmaktadır. Ancak Eş'arî düşünce fiilin insana ait olan yönünü yani kesbi de Allah'ın yarattığını, insanın burada bir etkisi olmadığını belirtmek suretiyle cebri anlayışa yakın dururken, Mâtürîdîler ise kesbi Allah'ın yaratmasının kapsam alanının dışında tutarak yani kesbi insana has kılarak bu noktada mu'tezilî anlayışa daha yakın durmaktadır (Eş'arî, 2012, 43-49; Mâtürîdî, 2007, 306; Neseфі, 2003, II, 173).

Cebriyye'de insana fiil nispet edilmemekte, fail olarak isimlendirilmemektedir. Hakiki failin Allah olduğu belirtilmektedir. Ehl-i sünnet'in Eş'arî kanadı cebri-i mutavassıt (orta cebriye) denebilecek bir tavır takınarak insanın faillliğini net olarak ortaya koyamamaktadır. Fiili insana ait kılan kesb olduğunu belirtse de, fiili Allah yarattığı gibi kesbi de Allah'ın yarattığını belirterek insanı sadece kesble mukarin hale getirmekle meseleyi çözme yoluna gitse de çok da başarılı olamamıştır. Mâtürîdîler fiilin yaratılışını Allah'a, kesbi de sadece insana has kılarak insanı fail konumunda değerlendirmişlerdir. Mu'tezile ise fiilin tamamını insana has kılarak, fiilin sahibinin insan olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

İlk dönemlerde kelimacılar tarafından fiillerin yaratılması konusu zat, sıfat ve fiiller nazariyesi olarak tevhit başlığı altında ele alınırken Mu'tezile'nin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte fiiller nazariyesi ikinci esas ilkeleri olan adalet içerisinde bağımsız bir şekilde ele alınmaya başlamıştır. Böylece Allah'ın ve insanın haklarının neler olduğunun tespit edilmesine gidilmiştir. Allah'ın yaratıcı olması ile insanın sorumlu olmasından ortaya çıkan hakları karşılıklı olarak belirlenmeye çalışılmıştır. Sadece Allah'ın hakkını savunup insanı devre dışı bırakmak ne kadar doğru değilse, sadece insanın hakkını ön plana çıkarıp Allah'ın hakkını görmezden gelmek de o kadar sorunludur. Ancak Allah'ın hakkını gözetmek adına da insan ıskalanmamalıdır (Hanefî, 1988, III, 7-8). Mu'tezile'de insanın özgürlüğü meselesi o kadar önemli bir yer işgal etmektedir ki, bir kişi tevhit, va'd-va'id, el-menizile beyne'l-menizileteyn ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i

anı'l-münker konusunda takınmış olduğu tavizsiz tutumunu adalet ilkesinde de göstermesi gerekmektedir. Bu beş ilke bir kişinin mu'tezilî sayılmasının olmazsa olmaz kriterlerindedir (Hayyât, 1993, 127; Ka'bi, 1974, 63-64). Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 303/916) ise bu beş esasın -mu'tezilî olmanın ötesinde- İslâm dininin temel ilkeleri (deâimü'l-islâm) olduğunu, bunları kabul edenin İslâm'ı kabul etmekle eşdeğer olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilkelerin sıralamasını tevhit, adl, va'd ve va'id, emr-i bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü anı'l-münker ve el-menziletü beyne'l-benziletayn olarak belirtmektedir (Ebû Ali, 2019, 84).

Mu'tezilî düşüncede insana fâil, muhdis, mücid gibi bir takım nitelemelerde bulunmaktadır. Bunlardan birisi de 'hâlık' kavramıdır. Fâil, muhdis ve mücid gibi kavramlar da hâlık kavramıyla eşanlamlı kullanılmış kelimelerdir. Mu'tezile içerisinde hâlık kavramı ilk dönem âlimlerce insan için kullanılmazken özellikle Ebû Ali el-Cübbâi ile birlikte bu kavram insan hakkında kullanılmaya başlanmıştır (Eş'arî, 2005, 228; Şehristânî, 1968, I, 81; Teftâzânî, 1998, IV, 224). Daha sonraki süreçte Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979), Ebû Ali el-Cübbâi'den bir adım daha ileri giderek kulun hakiki hâlık, Allah'ın ise mecazen hâlık olduğunu söylemiştir (Nesefî, 2003, II, 112; Sâbûnî, 2014, 258).

Bu çalışmada Mu'tezile'nin Basra kolunun gümüş çağı âlimlerinden kabul edilen, kelim ilmini kolaylaştıran, zor meselelerini kolay ve anlaşılır bir hale getiren Ebû Ali el-Cübbâi'nin 'hâlık' kavramını insana nispet edişinin tarihi kökleri ve 'kul fiilinin hâlıkıdır' cümlesinin Ebû Ali'den itibaren Mu'tezile içerisinde yaygın kullanımının sebepleri ele alınacaktır. Ebû Ali'ye kadar Mu'tezile içerisinde insanın sorumluluğunu ifade etmek için 'hâlık' kavramının kullanılmama sebepleri, Ebû Ali'ye bu görüşü isnat eden kaynakların neler olduğu, Ebû Ali'nin önceki mu'tezilî âlimlerden farklı olarak insanı 'hâlık' olarak nitelemesinin gerekçeleri ortaya konulacaktır.

1. Halk Kavramının Sözlük ve İstilah Anlamı

Yaratma konusu Kur'an'da çokça üzerinde durulan bir mesele olup, Allah'ın birliği inancıyla irtibatlıdır. Elli ayette genel anlamda yaratmadan, yaklaşık elli ayette göklerin ve yerin yaratılmasından ve yüz ayette de insanın yaratılışından bahsedilir. Yaratılışla ilgili ayetlerin çokça zikredilmesi indiği toplumdaki yaygın olarak var olan şirk ve küfürle ilişkilidir. Kur'an'ın ilk muhatapları olan müşrik Mekke toplumu genel anlamda Allah'ın yaratıcı olduğunu benimsemekle beraber, gündelik hayatlarındaki yaşam tarzlarına bu inancı yansıtmamaktadırlar. Bu anlamda deist bir inanç ve anlayışı benimsediklerini söylemek mümkündür. Kur'an'da ise Allah ile âlem arasındaki yaratma ve münasebetle ilgili ilişki o kadar dinamik ve kapsamlıdır ki genel olarak 'halk' kelimesiyle ifade edilmektedir. Halk dışında fatr, ibda', inşâ', ca'l, sun', zer', ber', tasvîr, tesviye gibi mastarlardan türeyen birçok kelime de kullanılmaktadır (Öztürk, 2016, 17-18).

(خلفا يخلق خلق) kelimesi sözlük anlamı itibariyle 'meydana getirmek, takdir etmek, icad etmek, imal etmek, bir misale göre inşa etmek, ibdâ' etmek, doğru dürüst planlamak, yalan uydurmak, mahlûk' gibi anlamlara gelmektedir. İstilah anlamı ise; bir şeyi herhangi bir aslı ve örneği olmaksızın yaratmak (el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/1), bir şeyi bir şeyden yaratmaktır (en-Nisâ 4/1; en-Nahl 16/4; el-A'râf 7/11; er-Rahmân 55/15). Halk, ihdas, icad, ihtirâ' kavramlarının tamamı müradif olup 'yokluktan varlığa çıkarma' anlamındadırlar (Nesefî, 1986, 274-275). İbda' anlamındaki bir şeyi herhangi bir örneği ve aslı olmadan yaratma sadece Allah'a mahsus olup başkaları için kullanılamaz. "O, göklerin ve yerin yoktan var edicisidir" (Bakara 2/117), "Yaratan ile yaratmayan bir midir, hâlâ ibret almayacak mısınız?" (en-Nahl 16/17) ayetlerinde bu duruma vurgu yapılmaktadır. İstihâle ile yani nesnenin bir ölçü, şekil ve yapıya kavuşmasını ifade eden yaratmayı ise Allah, bazı durumlarda başkaları için de kullanmaktadır. Allah Hz. İsa'ya "Hani benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şeyler yaratıyordun" (el-Mâide 5/110) şeklinde hitap ederek çamura şekil verip kuş şeklini almasını sağladığını ve böylece Allah'ın izniyle canlandığını ifade etmektedir. İslâmî terminolojide yoktan var etmek, meydana getirmek anlamına gelen halk kelimesi sadece Allah için kullanılmaktadır. Ancak yaratma anlamının dışında takdir, tasvir ve yalan uydurma anlamlarında insan için de kullanılabilceğini göstermektedir.

Şair Zühre de örneksiz ve örnekli yaratmanın farkını şu şekilde ortaya koymaktadır: "Sen yarattığın şeyi eşsiz yaratırsın, bazı kimseler de yaratır ama eşsiz değil" (İbn Fâris, 1979, II,213; İsfahânî, ts., 157; İbn Manzûr, 1999, IV, 193).

Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) halk kelimesinin insan için kullanılmasının takdir etme ve yalan söyleme olarak iki anlama geleceğini belirtir. Takdir etme anlamını şu ayetten delillendirir: "Yaratıcıların en güzeli olan Allah nede yücedir" (el-Mü'minûn 23/14). Yalan uydurmayı da "Siz asılsız bir iftira yaratıyorsunuz" (el-Ankebût 29/17) ayetinden hareketle ortaya koyar (İsfahânî, ts., 157).

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1094/1683) lügat olarak halk'ı; 'iki şeyin arasını ölçmek' anlamında takdir, ıstılahi anlamını ise, fâilinden yanılma ve gaflet olmaksızın tasarlayarak meydana gelen her türlü fiilolduğunu belirtir. İbdâ', ihtirâ', sun', halk, icâd, ihdâs, fi'l, tekvîn ve ca'l gibi kelimelerin anlamlarının farklılığını şöyle belirtir: İbdâ': Bir şeyi bir defa da yaratmaktır. İhtirâ': Bir şeyi yoktan meydana getirmektir. Sun': Bir suret ve şekli maddede ortaya çıkarmaktır. Halk: Takdir yani düzenlemek ve şekillendirmek, tasarlayarak bir şeyi meydana getirmektir. İcâd: Mutlak varlık vermek, ihdâs: Yokluktan sonra bir şeyi meydana getirmek, tekvîn: Oluşumda değişim ve tedriciliği ifade eder. Ca'l: İki mef'ul aldığında dönüşüm, tek mef'ul aldığında ise halk ve icâd manasındadır. Fi'l ise; bu kavramların en genel anlamlısı olup yapıp etme, edip eylemek anlamındadır (Kefevî, 1998, 29-30, 414, 429).

Halk kelimesi 'yoktan meydana getirmek' anlamında dini terminolojide sadece Allah'a mahsus olarak kullanılsa da Arap dilinde sözlük anlamı itibariyle 'takdir' olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece 'daha önceden örneği olup o örneğe göre inşa etme' anlamının vurgulandığı görülmektedir.

İnsana hiçbir seçim hakkı ve özgürlük tanımayan Cebriyye'ye göre halk, ibdâ', ihtirâ', inşâ, fiil, istitaât, kudret ve kesb gibi kavramların hiçbirisini insan için kullanmak mümkün değildir. İnsan için bütün fiiller titreme, terleme gibi ızdırârî/zorunludur. İnsanın yapar gibi görüldüğü bütün fiillerin yapıcısı Allah'tır (Bağdâdî, 2002, 156; Neseфі, 2003, II, 173; Melâhimî, 2007, 131).

Kâdî Ebûbekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013) insanın fail olarak isimlendirilmesinin onun müktesib olduğu anlamına geleceğini; bir şeyi halk eden anlamına gelmeyeceğini belirterek yaratmanın Allah'a, kesbin insana ait olduğunu ifade etmektedir. Bunu da "Allah hiçbir kimseye gücünün üstüneyük yüklemez. Herkesin kesbettiği (iyilik) kendine (lehine), kesbettiği (kötülükte) kendinedir (aleyhine)" (el-Bakara 2/286) ayetinden yola çıkarak ortaya koymaktadır. Allah'ın vasıflandığı halk, inşâ, ibdâ', ihtirâ' gibi kavramlarla mahlûkatın nitelenmesinin, mahlûkatın vasıflarıyla da Allah'ın vasıflanmasının imkânsız olduğunu belirtmektedir (Bâkılânî, 2000, 138). Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037)de Allah'ın cisim, renk, tat ve kokuların yaratıcısı olduğu gibi kulların fiillerinin de yaratıcısı, kulların ise amellerinin müktesibleri olduğunu belirtir (Bağdâdî, 2002, 156). Hem Bâkılânî hem de Bağdâdî fâil kavramını kullanmaktan kaçınarak insan için sadece müktesib kavramını kullanmaktadırlar. Bu yaklaşım tarzıyla Eş'ariler, Allah'ın kudretine zarar verme endişesini taşımaktave insanı fiillerini yapar gibi göstermektedirler. Bu yaklaşım tarzı aslında kulun kudretinin fiili meydana getirmede etkisiz olduğu yani cebir anlayışını doğurmaktadır. Bu da insanın tercih eden biri görünümünde olmakla birlikte cebir altında olabileceği (muhtâr suretinde muzdâr) düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

Ebü Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) kullara hakiki anlamda fiil nispet edilmesinin gerekli olduğunu ve bu hususun nakil, akıl ve zaruri bilgi ile sabit olduğunu belirtir. Fiillerin, mahiyetleri itibariyle Allah tarafından yaratılmaları ve önce yokken O'nun tarafından icat edilmeleri açısından Allah'a, kesbedilmeleri ve işlenmeleri yönüyle (kesb, fiil) kullara ait olmasının insanı fâil olmaktan uzaklaştırmayacağını ortaya koyar. Yine Mâtürîdî, insanın kendisini eylemlerinde hür, fâil ve kâsib olarak hissettiğini de söyler (Mâtürîdî, 2002, 287-288). Ebü'l-Mu'in en-Neseфі (ö. 508/1114) insanın fiilleri meydana getiren fail olup bu fiilleri sebebiyle asi ve itaatkâr olduğunu, sevap ve cezanın Allah'ın yaratmasıyla değil de bu fiillerle ilişkili olduğunu belirterek fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ortaya koyar. Allah'ın hâlık, kulun ise fâil olduğunu belirttikten sonra insana hâlık vasfının ancak hâlık kavramından takdir ve tasvir kastedildiğinde; ihtirâ' ve icâd anlamları yüklenmediğinde verilebileceğini belirtir. Çünkü ihtirâ' ve icâd, halk gibi yoktan var etme anlamına gelmektedir. Allah adına insana yaratma sıfatının verilmesi, Allah hakkında hakiki, insan için ise necazdır. Bunu da dilsel olarak 'Ömerân' kelimesinin hem Ebûbekir hem de Ömer için kullanıldığını; 'kamerân' ifadesinin ay ve güneşi kapsadığını belirterek ifade eder. Tek başına Ömer kelimesi kullanıldığında sadece Hz. Ömer'i, kamer kelimesi de ayı ifade etmektedir. Söz konusu ayette de Allah ile beraber insan zikredildiğinde mecazi olarak insana da yaratma sıfatı verilir, ancak tek

başına zikredilince insana yaratma sıfatı isnat edilemez (Nesefî, 1986, 278; Nesefî, 2003, II, 193). Mâtürîdî düşüncede insanın eylem ortaya koyan bir fâil olduğu hususu Eş'arîlere göre daha vurgulu ve net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Ayrıca Nesefî, halk kavramının yoktan yaratma anlamının kastedilmemesi durumunda insana da nispet edilmesinin caiz olduğunu belirterek mezhep imamından daha ileri bir söylem oluşturmuştur.

Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî (ö 415/1024) halk kelimesini 'takdir'; mahlûku da 'amaca ve isteğe uygun olarak ne fazla ne de eksik bir şekilde güç yetirilen, tasarlayarak meydana getirilen fiil' olarak tanımlar. Bu görüşün Ebû Ali'ye ait olduğunu belirterek kendisinin de tercih ettiği görüş olduğunu belirtir. Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) ise, halk'ı irade; Ebû Abdullâh el-Basrî'nin de fikir olarak tanımladığını ortaya koyar. Halk'ın halk diye vasıflanabilmesi için mahlûkun mevcut olmasına bağlı olduğunu, yok olduğunda (ma'dûm) ise halk olarak isimlenmeyeceğini belirtir. Takdirin de halk olarak isimlenmesi güç yetirilenin (maktûr) varlığına bağlıdır. Kullanın fiilleri kendi tasarrufları olup bizzat kendileri tarafından meydana getirilmektedir. Allah kulları bunları yapmaya güçlü kılmıştır. Kullanın fiillerini Allah'ın halk ve ihdas ettiğini söylemek büyük bir kusurdur. İnsanın sorumlu olduğu fiillerin dışındaki her şey ise Allah tarafından yaratılmıştır (Kâdî Abdülcebâr, 1996, 548; Kâdî Abdülcebâr, ts., VIII, 162).

Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1104) adalet ehli olarak nitelediği Mu'tezile'nin kullanın fiillerinin halk diye isimlendirilip isimlendirilmeyeceği hususunda ihtilaf ettiğini belirttikten sonra halk'ın anlamının kendisine verilen güçle muhdisten meydana gelen şey' olduğunu, bunun örneklerinin Kur'an'da bulunduğunu ve insanın bu şekilde vasfedildiğini belirtir (Cüşemî, 2018, 116-118).

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935) insanın hâlık olarak nitelenip nitelenemeyeceği konusunda Mu'tezile'nin üç gruba ayrıldığını belirtir. Ancak ilk iki görüşün savunucuları hakkında isim belirtmezken son grubu ismen zikretmektedir. Birinci gruba göre; fâil ve hâlık kelimelerinin anlamı aynı olduğu için bu kavramların insana kullanımı doğru değildir. İkinci gruba göre; hâlık, fiili aletsiz ve organsız yapan anlamına gelmektedir. Aletsiz ve yaratılmış kuvvetsiz fiil işleyen fiilin hâlıkıdır. Yaratılmış kuvvet ile fiil işleyen ise fiilin hâlıkı değildir. Bu sebeple hâlık Allah olup bu kavram insan için kullanılamaz. Üçüncü gruba göre ise; hâlık, mukadder olarak kendisinden fiilin meydana geldiği kişidir. Her kimden mukadder olarak fiil meydana geliyorsa o kimse hâlıktır. Bu hâlık, kadîm de olabilir muhdes de olabilir. Bu görüş ise Ebû Ali el-Cübbâî ve taraftarlarının görüşüdür (Eş'arî, 2005, 228; Eş'arî, 2005, 199; Eş'arî, 2019, 333-334). Eş'arî ve Kâdî Abdülcebâr'ın da belirttiği gibi, Ebû Ali ve taraftarlarına göre halk, bir şeyin mukadder yani tasarlanarak meydana gelmesi; hâlık da mukadder olarak kendisinden fiilin tasarlanarak, bilinçli bir şekilde meydana geldiği kimsedir. Bu Allah da insan da olur.

2. Ebû Ali el-Cübbâî'nin Halk Kavramını Kullanımı

Ebü Ali'nin halk kavramını insanın fiilleri için kullandığına, kendisinden önce hiçbir Mu'tezile âliminin bu kavramı insanın fiilleri için kullanma cesaretini gösteremediğini söyleyen ilk kişi Eş'arî'dir. Eş'arî'nin ömrünün kırk yılını Ebû Ali'nin yanında, onun görüşlerini öğrenmekle geçirmesi sebebiyle hocasının görüşlerini bilmesi pek tabii bir durumdur. Bu sebeple O, Mu'tezile içerisinde daha öncekilerin insanı fiillerinin meydana getiricisi, Allah'ın kulların eylemlerinde hiçbir tesiri olmadığını kabul etmelerine rağmen özellikle Müslümanların halk kavramına karşı özel bir ilgisi olması sebebiyle bu kavramı kullanmaktan kaçındıklarını belirtmektedir. Ebû Ali, halk/yaratma kavramının insanlar için kullanılan takdir, icat gibi diğer kelimelerden anlam itibarıyla farklı olmadığını görerek yaratma kelimesinin de insan hakkında kullanımının sakıncalı olmadığı kanaatine varmaktadır. Çünkü onun nazarında hâlık, fiillerini kendisinde bulunan güçle yapandır. Fiillerin kulun mahlûku olması, onların insanın kudretinin altında bulunmasıdır. İnsan da kendisine fiilden önce verilen kudret ile fiillerini yerine getirmektedir. Böylece o da hâlık olmaktadır. (Eş'arî, 2005; 228; Eş'arî, 2005, 199; Tritton, 1983, 144).

İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ise, Ebû Ali'den bahsetmeksizin önceki mu'tezilî (mütekaddim) âlimlerin kul hakkında hâlık tabirini kullanmadıklarını, sonrakilerden (müteahhir) bazılarının kulu hakiki anlamda hâlık olarak isimlendirme cesaretini gösterdiklerini belirtir. Hatta bunlardan dinle

bağını koparıncasına hareket edip kulun hakiki hâlık olduğunu, Allah'ın ise hakiki anlamda hâlık diye isimlendirilemeyeceğini söyleyenlerin de bulunduğunu söylemektedir (Cüveynî, 1950, 187-188).

Ebü'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/1115), ilk (evâilühüm-selefü'l-mu'tezile) mu'tezilî âlimlerin insana hâlık ismini vermekten kaçındıklarını, Ebû Ali ile birlikte hâlık ve mûcid kelimelerinin anlamları arasında fark görülmeyle her canlının ihtiyari fiillerinin hâlık olduğu görüşü ortaya çıktığını söylemektedir (Nesefî, 2003, II, 111-112; Nesefî, 1986, 276).

Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 548/1153), Ebû Ali ve oğlu Ebû Hâşim'in kulun fiilinin varlığını halk ve ibda' açısından ispat etmede ittifak ettiklerini belirterek kendilerinden önceki mezhep âlimlerinin görüşlerinden ayrıldıklarını belirtmektedir (Şehristânî, 1968, I, 81; Şehristânî, 2008, 79).

Nüreddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184), Ebû Ali'den öncekilerin insana hâlık ismini kullanmaktan kaçındıklarını, O'nun ise halk ve icad kelimelerinin anlamları arasında bir fark görmediğini ve kulun fiili için halk, insan için de hâlık ismini kullanmaktan çekinmediğini belirtmektedir (Sâbûnî, 2014, 258).

Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 621/1231), Cübbâiyye¹ ve Behşemiyye'nin² kulların hayır olsun şer olsun kendi fiillerinin hâlık oldukları görüşünde ittifak ettiğini belirterek önceki âlimlerden farklı olarak bu kavramları insan hakkında kullanmak suretiyle ayrıldıklarını belirtmektedir (Âmidî, 2004, V, 51).

Sa'düddîn Ömer et-Teftâzânî (ö. 792/1390), Şerhu'l-Makâsîd'da şahıs ismi belirtmeksizin Mu'tezile'nin mütekaddimûnunun insanı hâlık diye isimlendirmekten kaçındıklarını, müteahhirûn âlimlerinin ise cüretkâr davranarak insanı hâlık olarak nitelediklerini zikreder. Şerhu'l-Akâid'de ise Mu'tezile'nin ilk âlimlerinin insan hakkında hâlık tabirini kullanmaktan kaçındıklarını, bu kavram yerine mûcid ve muhteri gibi tabirleri kullandıklarını ancak Ebû Ali ve tabilerinin bu kavramların hepsinin 'bir şeyi yokluktan varlığa çıkartan' anlamına geldiğini anlayınca hâlık kavramını da insan hakkında kullanmaktan çekinmediklerini belirtir (Teftâzânî, 1998; IV, 224; Teftâzânî, 2017, 159).

Kemâlüddîn Ahmed el-Beyâzî (ö. 1098/1687), Ebû Ali'nin kulların fiillerinin hâlık olduğu görüşünü savunmakla mezhep içerisinde tek kaldığını, bu görüşünü de; 'kullar yaratılmış olunca onların fiillerinin kendi mahlûkları olması daha uygundur' düsturundan hareketle temellendirdiğini belirtmektedir (Beyâzî, 2004, 252).

Yukarıda bahsedilen sünnî kaynaklarda Mu'tezile'de Ebû Ali'ye gelinceye kadar insanın hâlık olarak isimlendirilmediği, Ebû Ali ile birlikte bu kavramın insana verilmeye başlandığı bilgisi yer almaktadır. Mu'tezilî kaynaklara bakıldığında ise böyle bir bilgi bulunmamakta, Mu'tezile'nin tamamının dillendirdiği bir görüş olduğu sunulmaktadır.

Ebü'l-Kâsım el-Ka'bi (ö. 319/931) Mu'tezile'nin tamamının, Allah'ın insanın fiillerini yaratmadığı, fiillerin yapıcısının insanın kendisi olduğu noktasında ittifak ettiğini zikretmekte ancak Ebû Ali'den bahsetmemektedir (Ka'bi, 1974, 63). Kâdî Abdülcebâr, kulların fiillerini Allah'ın yaratmadığını, kullar tarafından meydana getirildiğini söylemekle birlikte Ebû Ali'nin halk kavramını ilk defa ortaya attığı hususunda herhangi bir bilgi aktarmamaktadır (Kâdî Abdülcebâr, 1988, 238).

Hâkim el-Cüşemî, adalet ehlinin insana hâlık isminin, yaptığı eyleme de halk tabirinin kullanılıp kullanılmayacağı noktasında ihtilafa düştüklerini, caiz görenlerin ve görmeyenlerin olduğunu bildirmekle birlikte hangilerinin kabul ettiği, hangilerinin reddettiğiyle ilgili bilgi paylaşmamaktadır. 'Bize göre halk; muhdisten mukadder olarak meydana gelir' demek suretiyle halk tabirinin insanın fiilleri için de kullanılacağını kabul etmekte ve Ebû Ali'nin bu husustaki görüşüne katılmaktadır (Cüşemî, 2018, 116-118). Rükneddîn el-Melâhimî el-Havârizmî de (ö. 536/1141) üstatlarının (şüyühunâ) kulun tasarruflarının failleri olduğu, bu hususu bilmenin de zorunlu bir bilgi olduğu (Ebû Ali, Ebû Hâşim ve taraftarlarının kesbi bir bilgi olduğunu kabul ettiklerini belirtmekle birlikte) ve bu hususta hiçbir şüphenin olmaması gerektiği görüşünde olduklarını belirtmektedir (Havârizmî, 2007, 130-133).

¹ Âmidî'nin Cübbâiyye olarak belirttiği grup, Ebû Ali el-Cübbâi'nin mensuplarıdır (Bağdâdî, 1986, 128; Şehristânî, 2008, 78).

² Mezhepler tarihinde Behşemiyye olarak nitelendirilen grup, Ebû Ali el-Cübbâi'nin oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin taraftarlarıdır. Bağdâdî, kendi zamanlarında (5/11. Asır) yaşayan Mu'tezile mezhebine mensup olanlardan çoğunun Ebû Hâşim'in düşüncesini benimsediklerini belirtmektedir (Bağdâdî, 1986, 129; Şehristânî, 2008, 78).

Sünnî kaynaklardan bazıları da halk kavramının Mu'tezile'nin mezhep olarak tamamının benimseyip insan için kullandığı bir kavram olduğunu ifade etmektedirler. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni (ö. 471/1078) fiillerin yaratılması hususunda Mu'tezile'nin aşırı giderek Mecûsî ve Seneviyye'yi iki hususta geçtiğini belirtmektedir. Birincisi; Mecûsî ve Seneviyye'nin iki yaratıcı, bunların ise milyonlarca yaratıcının varlığını kabul ettikleri; ikincisi ise, Mecûsî ve Seneviyye Allah'ın yaratıcı olduğunu kabul etmektedirler. Mu'tezile ise, kula yaratıcı demeyi caiz görüp, Allah'a hâlık demeyi doğru görmemişler ve böylece ümmetin icmaından ayrılmışlardır (İsferâyîni, 1983, 90).

Abdurrahmân İbn Haldûn (ö. 808/1406), Mu'tezile'nin insanı kendi fiilinin hâlıkı sayarak beşeri fiillerin Allah'ın yaratması ve kudretiyle alakası olmadığını, özellikle de bu fiillerden şer ve günah türünden olanlarda durumun böyle olduğunu kabul ettiklerini belirtir (İbn Haldûn, 2009, II, 838).

Ebû Ali halk kelimesini insanın fiilleri hakkında kullanmakla birlikte, ilk defa bu kavramı kendisinin kullandığı hakkında bir bilgi vermemektedir. Kur'ân'ın Allah'ın fiili olup mahlûk olduğunu, insanların da fiilleri olduğunu ve faillerinin de kendileri olduğunu belirtmektedir. Yine O'na göre, kulların fiilleri yaratılmış olsaydı; her insanın ve fâilin, Allah'ın yarattığının yaratanı (hâlık) ve fâili olması gerekirdi (Ebû Ali, 2019, 79).

Ebû Ali'nin insanı hâlık, fiilini halk ve fiilin neticesinde meydana gelen eyleme mahlûk demesinin gerekçesine bakıldığında öncelikle her eylem sahibine fiilini nispet etme düşüncesinden hareket ettiği görülmektedir. Kur'ân'ın Allah kelamı olması nedeniyle O'nun fiili, fiillerin de insana ait olmasından dolayı da insanın fiili olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kulların fiillerinde kötülük, zulüm, çirkinlik gibi unsurlar bulunmaktadır. Eğer bunlar Allah'a nispet edilirse Allah'ın adaletinde sıkıntı ortaya çıkar. Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığının delili de bizzat Allah'ın gönderdiği kitabıdır. Allah: "Biz, göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere (batıl) yaratmadık" (Sâd 38/27) demektedir. Kulların mâsiyetleri gök ve yer arasındadır. İnsanların fiilleri insanlardan olup kendi irade ve tercihleriyle meydana gelirler. Allah tarafından yaratılmadığını kabul etmek O'nun adaletine iman gereğidir. Dinin ikinci temel ilkesi adaletine dair esasın gereğidir. Yani hiç kimseye kötülük ve zulüm yapmaz (Ebû Ali, 2019, 79, 84). Ebû Ali'ye göre Allah'ın fiilleri vardır. Bu sebeple fiillerini meydana getirdiği için hakiki anlamda hâlıktır. İnsan da fiillerini meydana getirdiğinde hakiki olarak o fiillerin fâili ve hâlıkı olmaktadır. Ebû Ali, kudret sahibi olup bir fiili iki kişinin yapması ve fiilin kötülüğünü bilme prensibinden hareketle insanın fiillerinin yapıcısı olduğunu Dırar b. Amr (ö. 200/815) ile Ali el-Esvârî (ö. 240/854) arasında geçen tartışmadan hareketle de ortaya koymaya çalışır. Ali el-Esvârî Dırar'a, tek fiili iki kudret sahibinin birlikte yaptıkları, birisinin bu fiilin çirkin olduğunu bildiği ve onu yapmama gücü olduğu, diğerinin ise fiilin çirkin olduğunu bilmesine rağmen yapmama kudreti bulunmamaktadır. Bu durumda terk etme kudreti olan mı yoksa olmayan mı kınanmalıdır? diye sorunca Dırar, kudreti olan failin kınanmasının gerekli olduğunu belirtir. Bunun sonucunda Dırar, cebir görüşünden uzaklaşır (Ebû Ali, 2019, 73-74).

Allah'ın kulların fiillerini takdir etmediğini, kulları üzerindeki kaza ve kaderinin ikili yapıya sahip olduğunu ve bunlarda da kulların hiçbir seçiminin olmadığını belirtir. Bu iki kaza kader, açık ve gizli nimetler, beden sıhhati, nesil çokluğu ve geçimliklerde genişlik bahsetmesi ya da sıkıntılar verip sabır ile sınamasıdır. Allah'ın kullarına takdir ettiği bu kaza ve kader, şükürlerini denemek amacıyla çokça rızık vermek veya sabırlarını ölçmeye yönelik sıkıntılarla imtihan etmektir. Eğer kulların fiilleri Allah tarafından takdir edilmiş olsaydı Hz. Hüseyin'i öldüren Yezid'in ve Kâbe'yi taşıyıp direklerini yıkan Haccâc'ın kınanmaması gerekirdi. Kim günahların Allah'tan olduğunu iddia ederse ya bu günah kullara bahşedilen bir nimet olur. Bu durumda da kul, kendisine günah işlemeyi takdir eden Allah'a şükretmesi gerekir. Ya da bu günahlarla Allah, asi kulunu denemektedir. Sınanan kimsenin ise sabretmesi emredilmiştir. Günahlar Allah'ın takdiri değildir. Onlar insanların çirkin ve kötü fiilleridir. Bu hususta Allah'ın fiili olan Kur'ân'a tabi olmak gerekir. Kur'ân'da "Yazıklar olsun size! Allah'a karşı yalan uydurmayın, yoksa sizi azap ile yok eder. Allah'a karşı yalan uyduran mutlaka hüsrana uğramıştır" (Tâhâ 20/61) buyrulur (Ebû Ali, 2019, 77-78; Tözluyurt, 2020, 59-60). "Dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola ulaştırır" (Fâtır 35/8), "Biz dileseydik herkesi doğru yola iletirdik" (es-Secde 32/13) ve "Âlemlerin rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" (et-Tekvîr 81/29) şeklindeki icbârî ifadeler müteşâbih olup bunların "Onunla ancak fâsıkları saptırır" (el-

Bakara 2/26), "Allah zalim topluluğu doğru yola iletmez" (es-Sâf 61/7), "Allah, hidayete erenlerin hidayetini artırdıkça artırır" (Meryem 19/76) ve "Allah onunla (Kur'ân ile) rızası peşinde koşanları selamet yollarına iletir" (el-Mâide 5/16) gibi muhkem ayetler ışığında tefsir edilmelidir (Ebû Ali, 2019, 709).

Kur'ân'da "Allah her şeyin yaratıcısıdır" (el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16) denilmek suretiyle her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu açıkça ifade eden ayetler vardır. İnsanın fiilleri de şey kapsamında olduğu için onları yaratan da Allah'tır. Bu durumda Ebû Ali, her şeyin yaratıcısının Allah olduğundan bahseden ayetlerin "O, her şeyi bilendir" (el-Hadîd 57/3) ayeti kapsamında değerlendirilmesini yani yaratmanın bilme şeklinde tefsir edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre bilme, yaratmadan daha genel bir ifadedir. Ayrıca her şeyin Allah tarafından yaratılmasıyla ilgili umum ifade eden ayetlerin tahsis edilmesini ve insan fiillerinin bu kapsamın dışında tutulması gerektiğini ifade eder (Kâdî Abdülcebbar, ts., VIII, 310-311).

Ebû Ali, "Andolsun, biz, cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır" (el-A'râf 7/179) ayetinden hareketle bazı insanların, Allah'ın kullara takdir ettiği kaderi mühürlediği, bir kısmını cennet, bir kısmını da cehennem için yarattığını, cehennem için yaratılana sâlih amelin fayda vermeyeceği, cennet için yaratılana da kötü amellerin zarar vermeyeceği görüşünde olduklarını belirttikten sonra bu tefsirin yanlış ve çarpıtma olduğunu belirtir. Zira bu ayette anlatılmak istenen kabirden çıkış anındaki ikinci yaratılıştır. Ayetin sonundaki 'yaratmışızdır' ifadesi yaratacağыз anlamına gelmektedir. Allah, insanları kulluk ve imtihan etmek için yaratmış, cennet ve cehennem için yaratmamıştır (Ebû Ali, 2019, 62).

Ebû Ali, Allah'ın ilminin kulları kötülük işlemeye yönlendirdiğini söylemenin, temyiz sahibi olmama ve cahil ve şaşkın olmanın alametlerini taşıyan Cebriyye'nin (Haşviyye) özelliği olduğunu belirtir. Bilginin iki kısım olduğunu, birincisinin nesnesini zorunlu kılmadığını, ikincisinin ise zorunlu kıldığını şöyle örneklendirir: Elbise ve odunun ateşe atıldığında yanacağını bilmesi, elbisenin ve odunun yanmasını zorunlu kılmaz. Allah'ın kulların yapacaklarını bilmesi de onların kötülük işlemesini zorunlu kılmaz. "Şayet Allah kullarına rızık bol bol verseydi yeryüzünde taşkınlık ederlerdi" (eş-Şûrâ 42/27) ifadesinde Allah, bu bilgisine göre hareket etseydi insanları yapmadıkları halde sorumlu tutardı. Oysaki bilmek, sorumlu tutma eylemini gerekli kılmamaktadır. İkinci tür bilgi ise, bilinen bir şeyin varlık kazanmasıdır. "Andolsun ki içinizden cihat edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayınca kadar sizi imtihan edeceğiz" (Muhammed 47/31) ayetinde Allah, mü'minlerden düşmanı gözetleme ve kontrol etme konusunda aktif olmalarını istemektedir. Bu bilgi türünde bilginin nesnesinin meydana gelmesi neticesinde sorumluluğun devreye girmesidir. Bu da insanın fiil ve seçimlerine dayanmaktadır (Ebû Ali, 2019, 89, 93).

İnsanın güç/istitâat sahibi olması, var olan kudretin fiili ve zıddını kapsamı ve bu gücün fiilin meydana gelmesinden önce bulunması da onun eylemlerini özgür bir biçimde yaptığının göstergesidir. "Sizden bir kimsenin, hür mü'min kadınlarla evlenmeye gücü yetmezse..." (en-Nisâ 4/25), "Gitmeye gücü yetenino evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır" (Âl-i İmrân 3/97) ve "Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an" (ed-Duhâ 93/11) ayetlerinde eylemlerin ortaya konulması istitâate, bu istitâatin de fiilden önce bulunduğu vurgu yapılmaktadır. Bakmadan önce göz, tutmadan önce el, yürümeden önce ayak, yazmadan önce kalem ile mürekkep ve öldürmeden önce silah gibi öncü bir istitâat olmasaydı bunlar meydana gelmezdi (Ebû Ali, 2019, 93).

Ebû Ali kudret-makdûr ilişkisinden hareketle, bir makdûrun iki güç yetirenin kudreti altına giremeyeceğini belirtir. Bir makdûra iki kadirin kudreti tesir ettiğinde yani yaratma yönü Allah'a, kesb yönü insana ait kılındığında, Allah'ın, fiilini tamamlayabilmesi için insanın kesb ile katkıda bulunup tamamlama durumu ortaya çıkmaktadır. Bu da kulun Allah'ın şeriki olması durumunu ortaya çıkarır. Birinin fiilinde diğerinin herhangi bir katkısı olamaz. Kul fiilini bağımsız bir şekilde kendisi meydana getirir (Kâdî Abdülcebbar, ts., VIII, 135-136). Ayrıca görünen âlemde bir fiilin tek sahibi olduğu gibi, her fiil de diğerinden farklıdır. Bu durum Allah ile kulun kudretinin bir makdûr üzerinde birleşmeyeceğinin delilidir.

Failin fiilini işlemesi sebebiyle bu fiilden doğan isim ve sıfatların tamamına sahip olması gerektiği ilkesinden hareket eden Ebû Ali, insanın zulüm ve kötülük yaptığında zalim ismini aldığını, eğer Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğu kabul edilirse bu durumda zalim gibi isim ve sıfatların da ona

verilmesini gerektireceğini belirtir. Halbuki Allah'ı böyle kötü isim ve sıfatlarla nitelemek mümkün değildir (Kâdî Abdülcebbar, ts., VIII, 227).

Ebû Ali'nin halk kavramını insan için kullanması hakkındaki bilgilerin Mu'tezile dışındaki yazarlar tarafından ifade edildikleri görülmektedir. Bununla birlikte Ebû Ali'nin ismini belirtmeksizin mütekaddimûn âlimlerin bu kavramı kullanmaktan çekindikleri, müteahhirûn'un ise cüretkâr davranıp böyle bir kullanıma gittiklerini belirtenler de vardır. Mu'tezilî kaynaklarda ise böyle bir ayrıma Cüşemî gitmektedir. Ebû Ali halk kavramını insan için kullanmakla, insanın, kendisine Allah tarafından verilen güçle tasarlayarak, yanılma ve gaflet olmaksızın bilinçli bir şekilde eylemlerini yerine getirmesini ifade etmektedir. İnsanın hâlık olması iradeli bir şekilde ve bir amaca binaen eylemde bulunmasıdır.

3. Ebû Abdullâh Hüseyin el-Basrî'nin Sadece İnsanı Hakikî Hâlık Görmesi

Ebû Abdullâh, Ebû Hâşim'in öğrencisi olup Mu'tezile'nin onuncu tabakasındandır. 'el-Basrî' olarak nisbelense de Bağdat ulemasındandır. Ebû Abdullâh, insanın hâlık olarak isimlendirilmesi noktasında Ebû Ali ve Ebû Hâşim'den bir adım daha ileri giderek, sadece insanın hakikî hâlık diye isimlendirilebileceğini, Allah'ın ise mecazen bu ismi alabileceğini söylemektedir. İsferyîni, isim belirtmeksizin, Allah'a hâlık demeyenlerin ümmetin icmasına ters düştüğü ve milyonlarca yaratıcının varlığını kabul etmekle Mecûsî ve Seneviyye'den daha kötü duruma düştüklerini belirtir (İsferyîni, 1983, 90). Neseî ve Sâbûnî, Ebû Abdullâh'ın 'cual=gübre böceği' lakabına uygun davranarak Mecûsî ve Seneviyye'nin yapmaktan uzak durdukları bir şeyi yaparak insanı hakiki, Allah'ı ise mecazenhâlık olarak isimlendirdiğini zikreder (Neseî, 2003, II, 112, 174; Sâbûnî, 2014, 258). Cüveynî isim belirtmeksizin Mu'tezile'nin müteahhir âlimlerinden bazısının dinden bağını koparıncasına hareket ederek insanın hakiki hâlık, Allah'ın ise hakiki anlamda hâlık olarak isimlendirilemeyeceğini söylediklerini belirtir (Cüveynî, 1950, 188). Kâdî Abdülcebbar'ın belirttiğine göre, Ebû Abdullâh, halk kelimesini fikir, mahlûku da halk ile meydana gelen diye ifade eder. Kur'an'da Allah hakkında halk lafzı kullanıldığı için bu ismin mecazen verilebileceğini, şayet böyle bir durum olmasaydı akli olarak hâlık isminin Allah'a verilemeyeceğini belirtir. "Yaratan yaratmayan gibi olur mu?" (en-Nahl 16/17) ve "Allah'tan başka sizi gökten ve yerden rızıklandıran bir yaratıcı var mı?" (Fâtır 35/3) şeklindeki ifadelerle Allah kendisini yaratıcı olarak nitelemektedir. Ancak bu ibare açısından bu şekilde olsa da mana açısından kulun tasarlayarak, iradeli bir biçimde bir şeyi meydana getirmesini engellememektedir (Kâdî Abdülcebbar, ts., VIII, 162-163). Ebû Abdullâh, halk fiilini tasvir ve tesviyeden müteşekkil kabul ederek hakiki anlamda Allah hakkında kullanmanın caiz olmadığını, çünkü takdir ve tesviye 'ölçüp biçmek, zan ve tahminde bulunmak' demektir. Allah hakkında zan, tahmin gibi şeylerin düşünülmesi imkânsızdır (Öztürk, 2016, 21). Zemaşerî (ö. 538/1144) de Allah'ın hikmeti gereği yaratılmışları düzgün ve dengeli bir biçimde meydana getirmesini 'haleka Allahu el-halka' ibaresiyle ifade eder ve bunun da mecaz olduğunu belirterek Ebû Abdullâh'ın görüşünü destekler mahiyette hareket etmektedir (Zemaşerî, 1998, I, 264).

4. Mu'tezile'nin Mütekaddimûn Âlimlerinin Halk Kavramını Kullanmaması

Ebû Ali'ye kadar Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat âlimleri kulun fiillerinin fâili, muhdisi, mücidi, sâniî olduklarını kabul etmelerine rağmen özellikle halk ve hâlık kavramlarını kullanmaktan geri durmuşlardır. Bağdat kolu yine kabul etmemekle birlikte Basra kolu Ebû Ali ile birlikte halk'ı kişinin tasarladığı bir şeyi bu tasarlamasına göre yapması olarak görerek kim fiilini bu şekilde yaparsa o hâlıktır, demek suretiyle insanın da fiilini tasarlayarak yaptığı için onun da hâlık olarak isimlendirileceğini kabul etmiştir. Bu görüşü kendisinden taraftarları, oğlu Ebû Hâşim ve onu takip edenler olarak 'kul fiilinin hâlıkıdır' biçimindeki form ortaya çıkmıştır.

Mütekaddimûn dönem Mu'tezile âlimlerinin insan için hâlık kavramını kullanmama sebebi olarak Eş'arî, sadece fâil ve hâlık kelimelerinin anlamlarının aynı olması ve bunu kullanmaktan yasaklandıklarını zikretmektedir (Eş'arî, 2005, 228; Eş'arî, 2005, 199; Eş'arî, 2019, 333-334). Bu açıklamanın ötesinde neden yasaklandıkları, yasaklayanın kimliği veya neden fail ile hâlık kavramlarını anlam itibarıyla aynı değerlendirdikleri hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadırlar.

Cüveynî, Nesefî, Sâbûnî, Teftâzânî gibi sünnî âlimler, Mu'tezilenin ilk dönem âlimleri tarafından halk ve hâlık kavramının kullanılmama sebebi olarak selef ulemasının 'Allah'tan başka hiçbir yaratıcı yoktur/lâ hâlık illallâh' hükmünde icması olduğunu söylemektedirler. İlk dönem Mu'tezile ulemasının da bu icmânın bulunduğu zamanda veya o zamana yakın yaşamaları sebebiyle ümmetin icmasına tâbî olduğunu belirtmektedirler (Cüveynî, 1950, 187-188; Nesefî, 1986, 276; Sâbûnî, 2014, 258; Teftâzânî, 1998, IV, 224). Beyâzî ise, Vâsıl b. Atâ'dan (ö. 131/748) itibaren Mu'tezile'nin ümmetin icmâsınamuhalefet ettiklerini ve kulların ihtiyari fiillerinin meydana getiricisi (mûcid) olduklarını savunduklarını belirtmektedir. Ancak icâd kelimesini kullandıklarını belirtmekle birlikte, halk kavramının Ebû Ali ile birlikte benimsenmeye ve kullanılmaya başlandığını söylemektedir (Beyâzî, 2004, 252). Beyâzî 'icâd' kelimesini insan için kullanmama hususunda halk kavramında olduğu gibi ümmetin icması olduğunu ve Vâsıl b. Atâ'nın bu icmaya muhalefet ettiğini söylese de, Mâtürîdî kelimcilerden Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) 'evcede' kelimesini insana ait bir özellik olarak belirtmekte ve insandan fiilin meydana gelişini bu kavramla izah etmektedir (İbnü'l-Hümâm, 1979, 111).

Ebû Ali'ye kadar Mu'tezile'nin Basra kolunun insanı hâlık olarak isimlendirmemesi ümmetin selef ulemasının 'Allah'tan başka hiçbir yaratıcı yoktur' düşüncesinde ittifak etmeleri, mu'tezilî âlimlerin de bu ittifaka katılmalarından kaynaklanmaktadır. Bağdat Mu'tezilesi, Ehl-i sünnet ve İmamiyye Şia'sının hâlık kavramını Allah'tan başkası için kullanmamaları özellikle tenzihçi anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Bu da meseleye dilsel açıdan değil de kelâmî kabullerden hareket edilerek yaklaşıldığının göstergesidir.

Sonuç

İslam düşüncesinde insanın fiillerini meydana getirirken özgür olup olmadığı meselesi özellikle sahabe arasında ortaya çıkan birtakım dini, siyasi, sosyal problemler neticesinde tartışılır hale gelmiştir. İnsana fiillerinde hiçbir yetki ve faaliyet alanı tanımayan cebrî anlayış, tamamen insana yetki veren, hiçbir dış müdahaleyi kabul etmeyen mu'tezilî anlayış ve hem Allah'a hem de insana fiillerin meydana gelmesinde yetki tanıyan sünnî anlayış ortaya çıkmıştır. Özellikle kelimcilerin kurucusu olan Mu'tezile mezhebi insanı sorumlu, yaptıklarının hesabını verebilen ve eylemlerinde kötülük gibi unsurları barındırması açısından bağimsiz olarak değerlendirmiştir. Vâsıl b. Atâ ile başlayan bu hareket ilk günden itibaren insanı fiillerinin meydana getiricisi, yapanı olarak kabul etmekle birlikte insan hakkında hâlık kavramını kullanmamıştır. Tâ ki Ebû Ali el-Cübbâ'ye gelinceye kadar. Ebû Ali'nin 'hâlık' kavramını insan için kullandığı iddiası Ehl-i sünnet âlimlerinden ilk olarak Eş'arî tarafından ortaya atılmıştır. Ebû Ali ile birlikte Basra Mu'tezile'sinin benimsediği, Bağdat Mu'tezile'sinin ise benimsemediği bir görüş haline gelmiştir. Önceki âlimlerin hâlık kavramını insan için kullanmaktan çekinmelerinin gerekçesi ise, ümmetin 'Lâ hâlık illallâh/Allah'tan başka yaratıcı yoktur' düşüncesinde ittifak etmesi, mu'tezilî ulemânın da bu icmaya muhalefet etmemesi gösterilmektedir. Eş'arî'den sonra Nesefî, Sâbûnî, Şehristânî, Teftâzânî gibileri de bu iddiayı devam ettirmiştir. Mu'tezilî kaynaklarda ise böyle bir belirlemeye gidilmemiştir. Ebû Ali, fiillerini kendisinde bulunan güçle, bilinçli olarak ve tasarlayarak meydana getiren herkesin -kadîm olsun hâdis olsun- hâlık diye isimlendirilebileceğini söylemiştir. Ebû Ali'nin bu görüşünün ortaya çıkmasında özellikle Kur'an ayetlerindeki kullanımdan yani Allah'a olduğu gibi insana da hâlık nitelemesinin yapılmasından etkilenmiştir. Bu görüşü oğlu Ebû Hâşim ve taraftarları kabul ederek yaygın bir şekilde kullanmış ve 'kul fiilinin hâlıkıdır' cümlesi klişe haline gelmiştir.

Ebû Ali'nin hem Allah hem de kul için hâlık kavramının kullanılabileceği iddiasından sonra Ebû Abdullah el-Basrî sadece insan için hâlık denebileceği, Allah hakkında hâlık kavramının hakikat değil, mecazen kullanılabileceğini söylemiştir. Bunun da Kur'an ayetlerinde Allah'ın kendisini öyle nitelendirdiği için olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca halk kavramında zan ve tahmin gibi beşere ait olup Allah için kullanılması imkânsız unsurlar barındırdığı içindir.

Sünnî âlimler gerek Ebû Ali'nin Allah'ın da insanın da hakikat anlamında hâlık olacağı görüşüne, gerekse Ebû Abdullâh el-Basrî'nin sadece insanın hakiki hâlık olacağı iddiasına karşı sert eleştiriler getirmiştir. Özellikle İsferyânî bu görüşlerinden dolayı milyonlarca yaratıcının varlığını ortaya çıkaracağı

düşüncesinden hareketle Mecûsî ve Seneviyye'den daha aşağı konumda bulduklarını söylemiştir. Zira Mecûsî ve Seneviyye iki yaratıcı kabul etmektedirler.

Ehl-i sünet, hâlık kavramına 'yoktan yaratıcı' anlamını vermesinden dolayı bu kavramın Allah'tan başkası için kullanımına sıcak bakmamıştır. Ebû Ali ve tabileri ise irade, kudret ve makdûr ilişkisinden hareket ederek, bilinçli olarak, iradeli ve tasarlamak suretiyle fiilin meydana gelmesi ve daha önceden var olan bir örneğine göre inşa anlamında alarak insana bunun söylenebileceğini belirtmiştir. Çünkü ayetlerde insanı bu şekilde kullanıma iten deliller bulunmaktadır. Mâtürîdî âlimlerden Nesefî ise, bu ayetlerden hareketle -yoktan yaratma anlamında olmamak kaydıyla- takdir etme anlamında mecazen insanın da hâlık olabileceğini söylemiştir. Bu düşünce de aslında Ebû Ali ve taraftarlarının iddiasının doğruluğunu destekler mahiyettedir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed (2001). *Risâletü't-Tevhîd*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Âmidî, Seyfuddîn (2004). *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*. thk. A. Muhammed el-Mehdi, Kahire: Dâru'l-Kütüb.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr (2002). *Usûlü'd-Dîn*. thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr (1986). *el-Mîlel ve'n-Nihal*. thk. Albert Nasrî Nader, Beyrut: Dâru'l-Meşnk.
- Bağdâdî, Abdülkâhîr (ts). *el-Fark beyne'l-Frak*. thk. M. Osman el-Huş, Kahire: mektebetü İbn Sînâ.
- Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib (2000). *el-İnsâf*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye.
- Beyzî, Kemalüddîn Ahmed (2004). *İşârâtü'l-Merâm min İbârâtü'l-İmâm*. thk. Yusuf Abdürrezzak, Karaçi: Zamzam Publishers.
- Cübbâi, Ebû Ali Muhammed (2019). *Kitâbü'l-Makâlât*. thk. Özkan Şimşek-A. İskender Sarıca-Yusuf Arıkaner, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Cüsemî, Hâkim (2018). *Uyûnü'l-Mesâil fî'l-Usûl*. thk. Ramazan Yıldırım, Kahire: Dâru'l-İhsân.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn (1950). *Kitâbü'l-İrşâd*. thk. M. Yusuf Musa-A. Abdülmunim Abdülhamid, Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan (2005). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-Musallîn*. thk. Helmut Ritter, Beyrut: Dâru'n-neşr.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan (2005). *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan (2019). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Haneî, Hasan (1988). *Mine'l-Akîde ile's-Sevra*. Beyrut: Dâru't-Turâs
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn (1993). *Kitâbü'l-İntisâr*. thk. H. S. Neyberg, Beyrut: Dâru'l-Arabiyye.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed (1979). *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa*. thk. A. Muhammed Harun, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Haldûn, Abdurrahman Ebû Zeyd (2009). *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Manzûr, Muhammed (1999). *Lisânü'l-Arab*. haz. E. Muhammed Abdülvehhâb-Muhammed es-Sâdik el-Ubeydî, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn (1979). *Kitâbü'l-Müsâyere*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (1961). *Kitâbü Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut: Imprimerie Catholique.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (2018). *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-Emel)*. çev. Hüseyin Maraz, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- İsfâhânî, Râğîb (ts). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer Tâhîr (1983). *et-Tebîr fî'd-Dîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Ka'îbî, Ebû'l-Kâsım (1974). *Kitâbü'l-Makâlât*. thk. Fuâd Seyyid, Tunus: ed-Dâru't-Tünüsüyye.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed b. Halil (1974). *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid, Tunus: ed-Dâru't-Tünüsüyye.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed b. Halil (2013). *Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Şerhu'l-Usûli'l-Hamse)*. trc. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed b. Halil (ts). *el-Muğnî fî Ebovâbi't-Tevhîd ve'l-Adl (el-Mahlûk)*. thk. Tefvik et-Tavil-Said Zayed, yy.:by.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed b. Halil (1988). *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn (Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içinde)*. thk. Muhammed Amara, Beyrut: Dâru's-Şurûk.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ Eyyûb (1998). *el-Külliyât*. haz. Adnan derviş-Muhammed el-Misrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr (2002). *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İSAM Yayınları.
- Melâhimî, Rükneddîn Havârizmî (2007). *el-Fâik fî Usûli'd-Dîn*. thk. Wilferd Madelung-Martin Mc Dermott. Tahran: İIranian Institute of Philosophy.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in (2003). *Tebîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay-Ş. Ali Düzgün, Ankara: DİB Yayınları.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'in (1986). *et-Tevhîd li Kavâidü't-Tevhîd*. thk. H. Ahmed Hasan, Kahire: Dâru't-Tabâatü'l-Muhammediyye.
- Öztürk, Mustafa (2016). *Kur'an ve Yaratılış*. İstanbul: Kuramer Yayınları.
- Sâbûnî, Nüreddîn (2014). *el-Kifâye fî'l-Hidâye*. thk. Muhammed Aruçi, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Şehristânî, Abdülkerîm (1968). *el-Mîlel ve'n-Nihal*. thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekil, Kahire: Müessesetü'l-Halebi.
- Şehristânî, Abdülkerîm (2008). *Mîlel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Ömer (1998). *Şerhu'l-Makâsüd*. thk. Muhammed Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Ömer (2017). *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tözluyurt, Mehmet (2020). Ebû Ali el-Cübbâi'nin Kitâbü'l-Makâlât Adlı Eserinde Kelâmî Ekollere Bakışının Değerlendirilmesi. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (s. 18/18), s. 41-69.
- Tritton, A. S. (1983). *İslâm Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ, Ankara: AÜİF Yayınları.
- Watt, W. Montgomery (2017). *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Zemahşerî, Cârullah Ömer (1998). *Esâsü'l-Belâğâ*. thk. Muhammed Basil Uyûnû's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.